

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Megjegyzések a Vizsolyi biblia nyelvéről

1. Ez a cikk eredetileg egy rövid hozzászólásnak készült, amely egy rám vonatkozó hivatkozást pontosít. A választ írva, s egy-két figyelemre méltó új adatot, szempontot is találva azonban a mondandó hosszabb lett. – A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Elméleti Nyelvészeti és Magyar Nyelvészeti Tanszékei 2017-ben ismét műhelykonferenciát rendeztek, ezúttal – a reformáció kezdetének félévezredes évfordulójára emlékezve – Nyelv-elmélet és dialektológia. A Károli-biblia nyelve címmel. A konferencián elhangzott tizenöt előadásból nyolcat kötetben is megjelentettek (I. É. KISS – HEGEDŰS – PINTÉR szerk. 2018), amit folyóiratunk ismertetett is (LUDÁNYI 2019).

E kötetben olvasható SZIKSZAINÉ NAGY IRMA Jónás könyvének stiláris jellemzői a korai magyar bibliafordításokban című részletes tanulmánya (SZIKSZAINÉ 2018). Ő, mint sok más előadó, magam is, vagy csak tömörítve, illetve részben olvasta fel tanulmányát, vagy a kéziratot a publikálás előtt még kiegészítette: hús perc alatt harminc oldalt nyilván nem lehet előadni. SZIKSZAINÉ a Vizsolyi biblia (a továbbiakban: VB.) nyelvi teljesítményként való értékeléséről is szól, s e témában többek között engem is idéz. A tanulmánynak ezek a sorai nem adnak pontos képet a hivatkozott cikkemben leírtakról. (Írását nemrég olvastam el alaposabban, ezért szólok hozzá csak most a rám vonatkozó részhez.)

A közvetlen szövegösszefüggésbe helyezett mondandóm – (jelölt) kihagyással – a cikk szerint idézve (I. SZIKSZAINÉ 2018: 190–191) a következő: „... Horváth János irodalomtörténész így méltatja [a VB.-t – A. M. F.]: »Kétségtelen, hogy Károlyi Gáspárt a század legjobb prózairói közé kell sorolnunk. Bibliafordítása különleges megítélés alá esik« (1953: 325). A. Molnár Ferenc nyelvtörténész szerint viszont: »Az egyház [o: egyházi – A. M. F.], a bibliai tanítás magyarul kezdetben lényegében túlnyomó részben szóban hangzott el, nyelvileg is főleg így követte a latint és formálódott, s csak igen ritkán írták le. [...] Az eredeti Károlyi-fordítás nyelvi színvonal tekintetében lényegében nem emelkedik ki a korabeli egyházi irodalomból« (2009: 1; 4–5). Szabó András irodalomtörténész a forrásnyelvhez mérten és nyelvi utóhatásában a következőképp értékeli a *Vizsolyi bibliát*: »Maga a szöveg a fordítási hűség tekintetében a kor színvonalán áll. Nyelve ma is élő, összefoglalója, továbbvivője a már korábban kialakult biblikus reformatori nyelvezetnek. Időtálló voltát bizonyítja, hogy évszázadokon keresztül használták, további kiadónak már csak javítani kellett rajta. Állandó használata nyomán a nyelve beépült a népnyelvbe, sőt az egységes magyar irodalmi és köznyelv kialakulását is nagymértékben segítette. Javított kiadásaival együtt számítva ez a legtöbbször, legnagyobb példányszámban kiadott magyar könyv, ezért fontossága, jelentősége felmérhetetlen« (2012: 143).»

SZIKSZAINÉ tanulmányának a tőlem való idézése – amint a hivatkozásból és a bibliográfiából látható – A Biblia és anyanyelvünk című ötletű cikkem (I. A. MOLNÁR

2009) 4. és 5. lapjáról való.¹ Az idézetben lévő [...] bő egy lapnyi kihagyást jelöl. Az azt megelőző és a kihagyott helyen arra igyekeztem röviden rámutatni, hogy a kereszténység felvételével, az ahhoz kapcsolódó kultúra hatására hogyan alakult ki a magyar nyelvben a keresztény vallási terminológia, s hogyan formálódott az egyházi szóbeliség és írásbeliség a kezdetektől a részleges, nem teljes bibliafordításokig, azaz hogyan jutottunk el a Vizsolyi bibliához. Utána pedig a bibliai szókinésnek és frazeológiának a mai magyarban való jelenlétéről, későbbi bibliafordításokról és -kiadásokról, valamint – 1608-tól a VB. újabb kiadásaihoz is sokszor hozzákötött – Szenci Molnár Albert verses (énekelt) zsol-tárfordításairól szoltam röviden.

A VB.-ről írt mondandóm a cikkben következő: „A Mohácsi vész (1526) után három részre szakadt ország viszonyai magyarázzák, hogy a teljes Biblia magyarra fordítására egészen a XVI. század végéig nem került sor. Északkelet-Magyarországon Károlyi Gáspár gönci esperes vezetésével egy kis közösségnek néhány főúri pártfogótól támogatva sikerült ezt a nagy munkát véghezvinnie, s 1590-ben Vizsolyban kinyomtatnia. A Vizsolyi Biblia Németh László szavaival főleg a reformátusság körében egyre mélyebbre hatolt »tudósok, urak és nép rétegeibe... S a szószékről lenyúlt a mindennapok szóhasználatába s az egyszerűbb emberek képzetkincsébe is. Száz kiadásában egyre mélyebb gyökeret eresztett belénk, s odakerült parasztpapaink almáriumára s nagyanyánk pápaszemtokja alá«. Az eredeti Károlyi-fordítás nyelvi színvonal tekintetében lényegében nem emelkedik ki a korabeli egyházi irodalomból. [SZIKSZAINÉNál ez a mondat az egyetlen idézet abból, amit a VB.-ről mondtam. Ezután pedig közvetlenül hozza a fenti SZABÓ ANDRÁS-idézetet – A. M. F.] Azáltal azonban, hogy a teljes Bibliát elsőként közvetítette, egyedülálló teljesítmény, s a hibákat általában fokozatosan kiküszöbölő, az erőnyeit pedig megtartó javított, majd revideált (javított, mérsékelten modernizált) kiadásai máig használatosak, a magyar műveltségre, irodalomra és nyelvre, a kialakuló nyelvi normára minden más könyvnél nagyobb hatással voltak.” (A. MOLNÁR 2009: 5). A teljes szövegemet tekintve úgy gondolom, SZABÓ ANDRÁS véleményéhez az enyém (is) elég közel áll. (Szerintem figyelmetlenségéből a VB. komplexebb szemlélete és hatásának megítélése velem kapcsolatban elmaradt, míg SZABÓ ANDRÁS esetében megvan.)

A fentiekből, gondolom, kitűnik, hogy magam (is) nyelvi szempontból is szintén igen nagyra értékelem a Vizsolyi bibliát. Ugyanakkor arra is szerettem volna utalni, hogy a VB. (Biblia 1590) és nyelve nem előzmény nélküli, Károlyi az előszóban utal is rá, hogy – többek között – korábbi magyar fordításokat szintén megtekintettek.² Később pedig nem egyszer javítanak is a VB.-n. (S előtte működött már – persze mások mellett – például Pesti Gábor, Heltai Gáspár, Telegdi Miklós és Bornemisza Péter is. Amikor pedig a VB. már jobban kezdett terjedni, például Pázmány Péter és Szenci Molnár Albert.) A VB. második kiadásának (Hanau [Biblia 1608]) címlapján ott is áll: „igazgatta, néhol meg is jobbította Szenci Molnár Albert.” (S ezt folytatta az 1612-es oppenheimi kiadásban [Biblia 1612].) Ugyanakkor az 1608-as kiadás Dedikálásából is kiderül, milyen nagyra

¹ Erről a témáról röviden (olykor kérésre), részben hasonló szöveggel, nem egyszer írtam már. E cikkkel elsősorban a magyar nyelv és irodalom iskolai tanítását szándékoztam segíteni.

² Kissé később – minden elismerés mellett – SZIKSZAINÉ NAGY IRMA majd maga is hivatkozik erre, és idéz, kommentál egy-két differenciáltabb (szak)irodalmi kijelentést is (SZIKSZAINÉ 2018: 191–194).

értékelt Szenci Molnár Károlyi (Károli) Gáspár (†?1591. december vége) munkásságát. S Károlyi Előljáró beszédét is meghagyta mindkét említett kiadás előtt. (Szenci Molnár elsősorban a betűhasználaton, a helyesíráson javított, olykor a szövegen, s jegyzeteket is pótol, sajtóhibákat is korrigált.) Később pedig esetenként és helyenként még mások is igazították a VB.-n, leginkább Tótfalusi Kis Miklós (Biblia 1685), főleg a betűszedésen és a helyesíráson, de nem egyszer némileg a szövegen is.

2. A konferencián magam is előadtam A revideált Károlyi-fordítás (Biblia 1908) archaizmusairól címmel, amit a kötetben kibővítve publikáltam (A. MOLNÁR 2018).³ A Károlyi-revizió (a továbbiakban: RK.) a VB. szövegének első jelentős nyelvi korrekciója,⁴ s figyelembe vette a teológia újabb eredményeit is. (Erről bővebben l. ZSENGELLÉR 2014.) A RK. – bár saját korához képest régies, s a korábbi szöveg hagyományra is tekint – általában természetesen modernebbé tette a szöveget. Mégis volt néhány olyan eset (a kötetről írt recenzióban tanulmányomról szólva még egyértelműbben ki lehetett volna ezt domborítani), amikor a RK.-ba, illetve annak egy-két helyére – a nyelvi hagyomány és presztízs hatására – olyan archaikus szó vagy kifejezés került, amely a VB.-ból vagy annak megfelelő helyéről hiányzott. Például a Halotti beszédből, kódexekből, korábbi magyar bibliafordítás-részletekből, sőt olykor még a legújabb egyházi, irodalmi nyelvhasználatból is adatolható *halálnak halálával halsz* sajátos nyomatékosító kifejezésről és alakváltozatairól azt írtam, hogy a VB.-ban négyszer fordulnak elő: 1Móz 2/17, 3/4; 1Sám 14/39, 44. Közülük legismertebb az első. Az 1Móz 2/17-ben Isten mondja Ádámnak: az Édenkert fái-
nak minden gyümölcséből ehet, kivéve a jó és gonosz tudásnak fájáról. „Mert valamely napon abban éiendél, *halálnac haláláual halsz*” (VB.; betűhűen írva). S e kifejezés itt később (? Tótfalusi [Biblia 1685] kiadásától) csak annyiban módosul, hogy igekötővel egészül ki: *halálnak halálával halsz meg* lesz, s ez így marad a revízióig. (Tagadó mondatban vagy a *kell* szóval kiegészülve e szövszerkezet már a VB.-ban is igekötős, a kígyó mondja Évának az 1Móz 3/4-ben: „Nem *haltoc meg halálnac halaláual.*”) A RK. (Biblia 1908) azonban modernizál: „... bizony *meghalsz*” (illetve: „Bizony *nem haltok meg*”). Érdekes, hogy hasonló modernizálással itt már a Váradai biblia (Biblia 1661) – amelynek Köleséri Sámuel volt a gondozója és Szenci Kertész Ábrahám a nyomdása – szintén próbálkozott: „...Mert valamely napon abban ejendel, bizonyára *meghalsz*”, illetve: „Bizonyára *nem haltok-meg*”; de ennek nem lett folytatása. A többi vonatkozó helyen ez a kiadás is meghagyta a VB. hármast figura etymologicáját. (Az 1975-ös új [Biblia 1975], az 1990-es javított új protestáns fordításban [Biblia 1990] *meg kell halnod*, a 2014-es revideált új protestáns fordításban [Biblia 2014] pedig *halállal lakolsz* áll.) Az 1Sám 14/39, 44-ben pedig a RK. *meg kell halnia/halnod*-ra változtatja a kifejezést. Ugyanakkor Ezékiel könyvének a revizora – nyilván a tovább élő szöveg hagyomány s a stilisztikai érték hatására – az RK.-ban két esetben is visszatér az archaikus szókapcsolathoz: 3/18, 33/8. (Az utóbbi: „Hitetlen; *halálnak halálával halsz meg*”), holott a VB.-ban itt csak *halállal halsz meg* áll, akárcsak Káldinál (Biblia 1626).

³ Megemlítem, hogy cikkemben van egy zavaró sajtóhiba: a 4. lábjegyzet végén álló szám nem 2015, hanem – helyesen – 2005.

⁴ Fő kiinduló pontja a VB. Szenci Molnár által javított második kiadása, a Biblia 1608 volt.

FARKASDY DEZSŐ Bibliai eredetű igeneves szerkezetek Ady költői nyelvében című cikke nyomán pótlólag jegyzem meg, hogy a VB.-ban szintén a revízióig a Jeremiás 26/8-ban is megvan e nyomatékosítást kifejező három tagú figura etymologicának egy, a *kell* szóval bővült változata (FARKASDY 1977: 535). A héberben a kifejezés kéttagú: *מת מתות* (a magyarra transliterálva: *mót támút* 'meghalni meghalsz')⁵, s a latinban is: *morte morieris* 'halállal halsz meg'. Amikor Jeremiás azt prófétálja, hogy a zsidók ne álljanak ellent a babiloni hódításnak, a papok, a próféták és a nép először meg akarják ölni: „meg ragadác őtet az Papoc, és az Prophéták, és mind á kőtség, monduán *meg kell halálnac haláláual halnod*” (Biblia 1608). A RK.-ban ez itt *Halállal kell lakolnod!*, a legújabb protestáns fordításban (Biblia 2014) pedig *halállal lakolsz* lesz.

Tanulmányában FARKASDY főleg arról ír, hogy a héber nyomatékosító infinitivusos szószerkezet, az infinitivus absolutus cum verbo finito eiusdem radicis (ugyanannak az igezőnek az infinitivusa és ragozott alakja áll együtt) a magyar bibliafordításokban, elsősorban Károlynál hogyan szerepel, s innen ez a forma hogyan kerül be Ady költészetébe. Mivel a magyarban (és több más nyelvben) főnévi igenévvel ezt általában nem lehet visszaadni, olykor határozóragos főnévvel, többnyire pedig határozói igenévvel ültetik át⁶, vagy (különösen az újabb fordításokban) más megoldást keresnek. FARKASDY Ady verseit időrendben áttekintve hoz példákat, s nem egyszer a megfelelő héber, görög, valamint latin szöveget elemezve fűz hozzájuk megjegyzéseket. Többek közt A Szerellem eposzából című versből (1910) is idéz: „[Ninivék, Xerxesek, fajták, birodalmak] | Hol vígan sülyedvén vig *halállal haltak*.” S ezt viszonylag hosszabban kommentálja is: „Ez a kifejezés magyar nyelven is vagy 800 esztendő: megszakítás nélkül él a Halotti beszéd-től (itt sajátos bővítéssel) Adyig. A héber nyelvben már évezredes örökség a régi kánaáni kultúrákból. Előfordulása tömeges Mózes II., III. és IV. könyvében és Ezékiel prófétánál: a törvényadás és a törvénykezés kifejezése. [...] Károlyi is, noha általában különféle határozókkal vetette el a kimunkálás gondját – Tremelliust és más humanistákat követve, ez esetben [1Móz 2/17. – A. M. F.] a kódexirodalom (Jordánszky-kódex) által közvetített Halotti beszédhez tartja magát: »*halálnac halálával halsz*«. Ugyanígy Jeremiás kve 26. részének 8. versét is, de már Ezékiel kve 3. része 18. versét egyszerűen: »*halállal halsz meg*«. Így olvasta Ady is az ő bibliájában.” (FARKASDY 1977: 535).

Ehhez itt azt fűzhetjük hozzá, hogy Károlyi e hármas figura etymologicát – amely a *halálnac halála* és a *halállal hal* (vö. pl. *éhel hal* is) kontaminációjával jöhetett létre (l. A. MOLNÁR 2005: 34–35) –, a korabeli magyar egyházi nyelvhasználatból vette. Ha nyomtatott bibliafordítás-részletekre gondolunk, akkor elsősorban a Heltai Gáspár vezette csoportmunkára, ebben itt leginkább Gyulai István átültetésére tekinthetünk, tudniillik minden bizonnyal ő fordította Mózes könyveit (Biblia1551; vö. RMNy.⁷ 90). Cikkemben fel

⁵ A héber adatok idézésében NÉMETH ÁRON (DRHE) volt segítségemre, amit megköszönök.

⁶ A héberhez jobban ragaszkodó Komáromi Csipkés György fordította Biblia 1685/1718-ban az 1Móz 2/17 így is hangzik: „... mert a' melly napon ejéndel arról, *halván meg-halfz*.” S l. még pl. „H a l v á n m e g - h a l s z: morte morieris”. SZATMÁR-NÉMETHI 1683. (Vö. NySz. 1: 1267.)

⁷ Az RMNy. rövidítés ugyan a magyar nyelvtudományban már „foglalt” (Régi magyar nyelvműlékek), de ezt a régi sorozatot manapság már alig használjuk, anyagának vannak újabb kiadásai. Az RMNy.-t viszont a Régi magyarországi nyomtatványok sorozat jelölőjeként a filológiában általánosan és igen gyakran használják. Magam is ennek a most is bővülő sorozatnak a címét rövidítem vele, ahol a nyomtatványokról, könyvekről részletes leírás található. (E rövidítést l. főleg a Hivatkozott irodalomban.)

is sorolom a kifejezés számos előfordulását vagy azok helyeit. Heltaiéknál és a JordK.-ben (ez nyilván nem volt Károlyiék kezében) sokkal gyakoribbak, mint a VB.-ban. S ismeri például az ÉrdyK., Pesti: NTest.-a és Sylvester: ÚT.-a is, s korai beszélt nyelvi adat is van rá: 1592: „mely dologh ha bizonyos lett volna *halalnak halalaual kellett volna meghalno(m)*” (SzT. 4: 960). De persze, a *halállal hal* is megvolt a VB.-ban több helyen, s ugyanígy Ady bibliájában⁸ is (általában *meg* igekötővel bővülve): *halállal halsz meg* (Ezék-kiel 3/18, 18/13, 33/8, 14) stb.

FARKASY a *halállal hal* mintegy „ellentéteként” a nyomatékösítő héber infinitivusi szerkezetnek határozói igenévvél való visszaadására az *élve él* és az *élvén él* kifejezéseket (is) említi: „»Heltainál *élettel él*...«, de Károlynál »*élvén él*«...», de többnyire »*élve él*«”, Ady Bibliájában: »*élvén él*«”. A VB.-ban és annak Oppenheimeri kiadásában (Biblia 1612) ismét Ezékieltől idézve: *élve él* (18/9, 17, 19, 21, 28); *élvén él* (33/15, 16). Tótfalusi biblia-kiadásában (Biblia 1685) azonban már egységesül a kifejezés, mindenütt *élvén él* áll, így érthető, hogy Ady bibliájában is. (Egyébként a RK.-ban is *élvén él* van.) Egy példa, Ezékiel 18/28: „...és megtért minden utálatoflágaiból, mellyeket tselekedett, *élvén él*, meg nem hal” (Biblia 1685).⁹ Ez azonban nem jelenti, hogy az *élve él* szintén ismert változatot Ady ne használhatná, például a rím kedvéért, vagy egyébként is: „Én nézek, látok s nem beszélek. | Miért örüljek fecsegőn, | Miért lármázzak hangosan | Csupán azért, mert *élve élek*.” (Északi ember vagyok, 1909). Ez a vers kötetben először a Szeretném, ha szeretnének címűben 1909 decemberében (a címlapon 1910-ben) jelent meg. Bevezető versében („Sem utódja, sem boldog őse...”) a tárgyalt szó szerkezet Adynál való talán legismeretebb előfordulása áll: „De, jaj, nem tudok így maradni, | Szeretném magam megmutatni, | Hogy *látva lássanak*, | Hogy *látva lássanak*.” Erről a kifejezésről, amely az evangéliumokba (Máté, Márk, Lukács) is átmenve Adyhoz Ézsaiás 6/9-ből eredeztethető, szintén ír FARKASY (1977: 533–534), de most KARASSZON DEZSŐ († 2008) professzornak Az új protestáns bibliafordítás eredményei és feladatai című cikkéből (1998: 135)¹⁰ idézek: „Ézs 6, 9 szövege szó szerinti fordításban így hangzik: Halljatok hallani, és ne értsetek, és lássatok látni, és ne ismerjeteK. Károli: Hallván halljátok, és ne értsetek, és látván lássatok, és ne tudjátok. Rev. Károli: Hallván halljatok, és ne értsetek, látván lássatok, de ne ismerjeteK. Itt tehát határozói igeneves szerkezet áll. A jelentés világos: bár ez a nép

⁸ FARKASY (1977: 530) szerint Ady versei, bibliai versmottói szövege alapján bibliájának szövege a Károli-Biblia 1872-es kiadására megy vissza, annak egyik későbbi utánnyomása (tehát még a revízió előtti szöveg). VEÖREÖS IMRE (1978/1988: 278–279) a Brit és Külföldi Bibliatársulat 1873-as kiadására gondol. A költő rendszeresen használt bibliapéldányáról bő szakirodalom van, tudjuk, egy zsebméretű, a Brit és Külföldi Bibliatársulat által Budapesten kiadott, de Lipcsében (velinpapírra) nyomtatott 1903-ban vagy 1904-ben megjelent példány volt (l. pl. KOVALOVSKY MIKLÓS szerk., 1993:526–527). De nyilván korábban is olvasott, hallott bibliai szöveget.

⁹ A legújabb protestáns fordításban, a Biblia 2014-ben: „...és megtér, és nem követi el többé a vétkeit, *élni fog*, nem hal meg.” Katolikus fordításokból (Káldi-fordítás [Biblia 1626]): „és megtérvén minden hamiságiból, mellyeket chelekedett, *élettel él*, és meg nē hal.”; Biblia 2018: „és elfordult elkövetett bűneitől, azért *életben marad* és nem hal meg.”

¹⁰ Érdekességként megjegyzem, hogy ez először a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának 1997. nov. 5-én tartott ülésén hangzott el, sőt KARASSZON professzort meghívta egy magyar nyelvtörténeti szemináriumon is referált e témáról. Később pedig az előadást mi is megjelentettük egy gyűjteményes kötetben: A. MOLNÁR – M. NAGY szerk. 2003: 195–207.

sokszor hallotta Isten beszédét, és ismételten látta Isten hatalmas tetteit, éppen azt nem értette meg, amit Isten mondani akart.” Mivel a héberben kevés kötőszó van, s az „és” többféle funkcióban használatos, az új fordítás (Biblia 1975) ezt jobban figyelembe vette: „Hallván halljatok, de ne értsetek, | látván lássatok, de ne ismerjete!” Ady ugyanakkor e bibliai szövegösszefüggéstől lényegében függetlenül, de annak a nyelvi hatására használja a *látva lássanak* nyomatékosító kifejezést. – És az is előfordul, hogy konkrét bibliai szöveghez nem is kapcsolódva alkot például többek közt a fentiekhez hasonló szószerkezeteket. FARKASDY (1977: 532) már az 1900-ban írt Hazugság nélkül című versből is idéz erre példát: „Két sápadt, fáradt ember üdvét | Egymásra *leve sem leli*,...”. S ezt a kommentárt fűzi hozzá: „Olyan mondat, amilyent jó nyelvérzék és nem kevés olvasása a Bibliának eredményezhet. Ady mintha héberből fordította volna, pedig nincs közvetlen példája az Ószövetségben. Remek a két igei elem vonzatainak a kapcsolása s a tagadósónak a kettő közé állítása, amint-hogy a tagadószó a héberben is középre kerül, mert a második helyen álló személyragozott igéhez tartozik. A szószerkezetnek ezek az elemei külön-külön is előfordulnak. Ez általános Ady nyelvében. (Igaz, idéz FARKASDY olyan helyeket is, amelyekben a bibliafordításainknak vagy Adynak a bibliai szövegre vonatkozó szószerkezeit „a héber szempontjából” nem tartja pontosnak. De ezeknek is csak egy részét kifogásolja, hiszen a fordításokban is többféle megoldás lehetséges, a költői felhasználásról nem is beszélve.) S ilyen nyomatékosító igeneves szerkezetek, tudjuk, nem csak Adynál fordulnak elő.

Végül egy olyan – még bővíthető – példasorból idézek, amely nemcsak a Bibliával, hanem Szenci Molnár Albert először 1607-ben megjelent és máig énekelt verses zsolttárfordításainak a szövegahagyományával is összefügg. Ady Az új Kísértet (1910) című versében olvashatjuk: „»De lelkem és e bús magyar föld | Új Kísértetét *várva-várja*¹¹ ...«. Ennek a remek szerkezetnek a forrása a 40. zsolttár 2. verse ... A Vulgatában: *Expectans expectavi Dominum*” (FARKASDY 1977: 537). Itt Károlyi is a középkori szövegahagyományt folytatta (l. pl. KulesK. 96: „*VAruan varam en vramath*”). S ez formálta Szenci Molnár szövegét is, amikor az általa kétszer is kiadott VB.-t szintén tekintetbe vette: „*Várván vártam* a fölséges Urat” (l. pl. RefÉk.). „Így énekelték a reformátusok, s így tanította kisebb tanulótársainak Ady, a kisdíák is. Nem is annyira a Biblia olvasása útján lett e kifejezés annyira elterjedt, mint éppen a zsolttáreklés által” (FARKASDY i. h.).

3. KÁROLY SÁNDOR (1956: 153, 188), illetve A. JÁSZÓ ANNA a TNyt.-ban (1992: 443) röviden szintén kitér arra, hogy a határozói igenévnek nyomatékosító szerepe van a figura etymologicákban: „*halgatuā* meghalगतगतatoc” (auditu audieritis, BécsiK. 302), illetve „*Halwan* hallyatok” (Auditu audietis, JordK. 393); „vetkeztem ... *tuduan* tudatlan, *ertuen* értetlen” (VirgK. 13); stb. S lásd még például: 1673 (Bánfi Dénes Teleki Mihályhoz): „...az sok ellenkező feleknek örömeke ezt az alkalmatosságot nevelni és jobban czégésíteni, mert azonkívül is azt *várva várják s várták* sokan”, 1711: „Havasalfölde, Moldova, Rác- és Bolgárországek, az arnótok, kik Constantinápolyig laknak, keresztyének s görög valláson lévén, *várva várták* a muszka cárt” (SzT. 13: 1158–1159); 1848: „Eljött a szabadság ez a drága vendég | Kit a jó hazafi *várván-vára* mindég” (Arany János:

¹¹ Hasonló szerkezet van pl. a Pénz a remeteségben (1906) című versében: „Éltem és a halálra vártam | S *várván várva* a véget:”. Itt a zsolttárban megszokott régiesebb *várván* alak (is) szerepel (vö. FARKASDY 1977: 533).

Losonczi István, 2. vsz., in: Arany 1956: 235), 1851: „Kacag az ellenség, – hogy is ne kacagna! | *Kérve kéri* Pukot, hogy kegyelmet adna” (Arany János: Nagyidai cigányok 4/71, in: Arany 1956: 463); 1968/1969: „...*Sírjunk sírván* és panaszkodjunk helyette, | *sírjunk sírván* és fohászkodjunk helyette *sírván*, aki Sárkány vala | félig, de félig mégis Ember vala, a maradék árva Emberiség!” (Juhász Ferenc: Gyermekdalok, in: Juhász 1969:356). – A Gyermekdalok egy atomcsapás utáni látomás. Az eposz, a hosszúvers „hőse” egy félig-ember, félig-ösgyík korcs lény, aki végül szintén elpusztul.)

De számon tartja a nyomatékösítő funkciót például a MMNyR. is (TEMESI 1961: 258). A *-va ~-ve* képzős igenévről írja, hogy „Mondattani viszonyjelentése szerint legtöbbször valóságos állapotjelölő szerepű [...]. Esetleg fokozó mellékértelemmel: **várva** vár, **kérve** kér stb. (állandóan használt stílusértéke szerint jellegzetesen magyaros figura etymologica); Szeretném magam megmutatni – Hogy **látva** lássanak, – Hogy **látva** lássanak (Ady: [...])”. A bibliai kapcsolatra TEMESI nem utal. A Világirodalmi lexikon **figura etymologica** szócikkében azonban FÓNAGY IVÁN (1975: 154) megjegyzi, hogy „A figura etymologica alkalmazása [...] sok esetben a *Biblia* hatását mutatja. A *Bibliának* nem kis szerepe volt e szóalakzat népszerűsítésében. Kitermelte azonban a figura etymologicát a *Bibliától* függetlenül a görög, a latin és számos más indoeurópai és finnugor nyelv is.” A szócikk végén KOMORÓCZY GÉZA (1975: 154) pedig ezt írja: „A fordításokban a héber figura etymologica nem mindig és nem minden nyelven adható vissza pontosan: az ehhez hasonló szerkezeteket az európai irodalmakban bibliai ízűnek érezzük, s valóban sokszor a *Biblia* hatása alatt alakultak ki.” Az Alakzatlexikonban pedig a figura etymologicáról többek közt ezt olvassuk: „A leggyakoribb a költészetben, a ritmikus prózában, a Bibliában. Ez utóbbi hatása kétségtelen az egyes nemzeti nyelvek költészetének, ismétlésszerkezeire, de tőle függetlenül is, belső fejlődés eredményeként alakultak ki nagyrészt.” (NÉMETHNÉ 2008: 246). MÁTAI MÁRIA (1995: 210) a figura etymologica típusait vizsgálva megemlíti, hogy a szakirodalom példáin kívül 144 ezer szövegszónyi korpuszt dolgozott fel: többek között kódexrészletekből (ezekben bibliafordítás-részletekből is), Pázmány, Vörösmarty műveiből stb. S bár külön nem tér ki rá, megjegyzi: „Azt hiszem, Ady a csúcás.” Ez nem véletlen, Ady költészetének erős biblikusságából következik. A figura etymologicái között pedig bizonyára leggyakoribb a *-va/-ve (-ván/-vén)* határozói igenet tartalmazó.

Azt is megállapíthatjuk tehát, a Vizsolyi bibliának és későbbi kiadásainak a magyar nyelvre és irodalomra tett hatása úgy is jelentkezik, hogy a magyar egyházi nyelvhasználat hagyományait továbbvive vagy megerősítve, illetve új megoldásokat alkotva a bibliai forrásnyelvek (héber, görög; másodlagosan: latin) sajátos szerkezeiteinek a magyarban kialakított és/vagy meglévő megfelelőit terjesztette, illetve nagyban segítette, hogy ezek az anyanyelv egyfajta használatának is a részévé legyenek.

Kulcsszók: bibliafordítás, Vizsolyi biblia, nyomatékösítő funkció, figura etymologica, *-va/-ve (-ván/-vén)* képzős határozói igenév, Ady Endre.

Hivatkozott irodalom

A. MOLNÁR FERENC – M. NAGY ILONA szerk. 2003. *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.

- A. MOLNÁR FERENC 2005. *A legkorábbi magyar szövegelemlek (olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia)*. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- A. MOLNÁR FERENC 2009. A Biblia és anyanyelvünk. *Magyartanítás* 1: 3–7.
- A. MOLNÁR FERENC 2018. A revidált Károli fordítás (1908) archaizmusairól. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia 4. A Károli-biblia nyelve*. PPK BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest–Piliscsaba. 14–36. A kötet elektronikus elérhetősége: <http://mek.oszk.hu/21000/21038/21038.pdf> (2021. 01. 31.)
- Arany János 1956. *Összes költeményei* 3. Kiad. KERESZTURY DEZSŐ. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- BécsiK. = *Bécsi codex* [1416 u./1450 k.]. Közzéteszi MÉSZÖLY GEDEON. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1916.
- Biblia 1551. *A Bibliának első része, az az Mózesnek öt könyve*. Ford. [GYULAI ISTVÁN]. Helthai és Hoffgreff, Kolozsvár.
- Biblia 1590. *Szent Biblia...* [Ford. KÁROLYI GÁSPÁR és munkatársai]. Visolban [Vizsoly].
- Biblia 1608. *Szent Biblia... Caroli Caspar Előljárobeszédével. Ez második kinyomtatást igazgatta, néhol megis jobbitotta Szenci Molnár Albert*. Hanoviában [Hanau].
- Biblia 1612. *Szent Biblia... Magyar nyelvre fordítottatott Caroli Caspar által*. Oppenheim.
- Biblia 1626. *Szent Biblia...* Ford. KÁLDI GYÖRGY. Bécben.
- Biblia 1661. *Szent Biblia...* Ford. CAROLI GASPAS. Varadon–Colosvarat.
- Biblia 1685. *Szent Biblia... Magyar nyelvre fordítottatott Károli Gáspár által*. Amszterdam. (M. Tótfalusi Kis Miklós kiadása.)
- Biblia 1685/1718. *Magyar Biblia...* Ford. KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY. Leiden.
- Biblia 1908. *Szent Biblia...* Ford. KÁROLYI GÁSPÁR. Az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás. Brit és Külföldi Biblia-Társulat, Budapest.
- Biblia 1973. *A Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi szentírás*. Fordították és magyarázták GÁL FERENC és al. Szent István Társulat, Budapest.
- Biblia 1975. *Biblia. Istennek az Ószövetségben és az Újszövetségben adott kijelentése*. Magyar nyelvre fordította a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.
- Biblia 1990. *Biblia. Istennek az Ószövetségben és az Újszövetségben adott kijelentése*. Magyar nyelvre fordította a Magyar Bibliatanács Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.
- Biblia 2014. *Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése*. Magyar nyelvre fordította és revidálta a Magyar Bibliatársulat Szöveggondozó Bizottsága. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest.
- Biblia 2018. *Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. S. a. r. RÓZSA HUBA. Szent István Társulat, Budapest.
- ÉrdyK. = *Érdy codex* 1–2 [1524–1527]. Kiad. VOLF GYÖRGY. M. T. Akadémia Könyvkiadói Hivatala, Budapest, 1876.
- FARKASY DEZSŐ 1977. Bibliái eredetű igeneves szerkezetek Ady költői nyelvében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 81/4–6: 529–541.
- FÓNAGY IVÁN 1975. Figura etymologica. In: *Világirodalmi lexikon* 3. Főszerk. KIRÁLY ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest. 153–154.
- HORVÁTH JÁNOS 1953. *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A. JÁSZÓ ANNA 1992. Az igenevek. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 411–454.

- JordK. = *Jordánszky-kódex* [1516, 1519]. Kiad. TOLDY FERENC –VOLF GYÖRGY. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 1888.
- Juhász Ferenc 1969. *A Szent Tüzözön regéi*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- KARASSZON DEZSŐ 1998. Az új protestáns bibliafordítás eredményei és feladatai. *Theológiai Szemle* 41/3: 134–138.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. *Igenérvrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOVALOVSKY MIKLÓS 1993. *Emlékezések Ady Endréről 5*. Gyűjtötte, s. a. r., magyarázatokkal kiegészítette: KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOMORÓCZY GÉZA 1975. Figura etymologica. In: *Világirodalmi lexikon* 3. Főszerk. KIRÁLY ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest. 154.
- KulcsK. = *Kulcsár-kódex. 1539*. Kiad. HAADER LEA – PAPP ZSUZSANNA. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1999.
- MÁTAI MÁRIA 1995. A figura etymologica típusai. *Magyar Nyelv* 91: 411–420.
- LUDÁNYI BRIGITTA 2019. É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia 4. A Károli-biblia nyelve*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest–Piliscsaba, 2018. [Ismeretés]. *Magyar Nyelv* 115: 227–233.
- NÉMETHNÉ VARGA ANDREA 2008. Figura etymologica. In: *Alakzatlexikon*. Főszerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 244–247.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- Pesti: NTest. = PESTI GÁBOR ford., *Novum Testamentum... Új testamentum magyar nyelven*. Bécs, 1536.
- RK. = Biblia 1908.
- RMNy. = *Régi magyarországi nyomtatványok* 1–4. Szerk. BORSA GEDEON etc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971–2012.
- SAJNOVIC JÁNOS 1770 [1771]. *Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Tyrnaviae [Nagyszombatban].
- Sylvester: ÚT. = [SYLVESTER JÁNOS ford.], *Új Testamentum*. Újsziget, 1541.
- SZABÓ ANDRÁS 2012. *A rejtőzködő bibliafordító – Károli Gáspár*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- SZATMÁR-NÉMETHI MIHÁLY 1683. *Halotti centuria. Az az Száz Halotti Prédikációk*. Kolozsvár.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2018. Jónás könyvének stiláris jellemzői néhány korai magyar bibliafordításban. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. PPK BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest–Piliscsaba. 164–196.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion etc., Bukarest etc. 1975–2014.
- TEMESI MIHÁLY 1961. A szófajok. In: *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan*. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1: 193–269, 281–294.
- VB. = Biblia 1590.
- VirgK. = *Virginia-kódex. XVI. század eleje*. Kiad. KOVÁCS ZSUZSA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- VEÖREŐS IMRE 1978/1988. Az Istenhez való viszony Ady költészetében és életében. In: Uő., *A középpont felől*. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1988. 239–284.
- ZSENGELLÉR JÓZSEF 2014. Az 1908-as „Károli-Biblia”. In: FABINI TIBOR – PECSUK OTTÓ – ZSENGELLÉR JÓZSEF szerk., *Felebarát vagy embertárs. Bibliafordítások és használatuk a mai Magyarországon*. Hermeneutikai Kutató Központ – Luther Kiadó – Kálvin Kiadó, Budapest. 47–57.

Comments on the language of the Bible of Vizsoly

The paper discusses chiefly the problem of how a biblical Hebrew syntagma containing an infinitive and a finite form of the same verb was translated in old Hungarian Bible translations, especially in the first complete one, the Bible of Vizsoly (1590, published in Vizsoly, Hungary) and its later, revised editions. In the Hebrew structures the infinitive has an emphasizing function. It was generally translated into old Hungarian either by an adverbial participle ending *-va, -ve (-ván, -vén)*, e.g.: *kérve kér* ‘asking ask’ = ‘entreat’; or by a noun derived from a verb, in adverbial function: *halállal hal* ‘die with death’ = ‘surely die’. These biblical structures have also exerted an influence on the spoken and literary language (especially the poetry of Endre Ady †1919), and they form a special kind of figura etymologica.

Keywords: Bible translation, the Bible of Vizsoly, emphasizing function, figura etymologica, adverbial participle ending in *-va/-ve (-ván/-vén)*, Endre Ady.

A. MOLNÁR FERENC
Miskolci Egyetem, Debreceni Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Balázs iszákja

Ismeretlen frazémák azonosításának és értelmezésének módszertani kérdései

1. Mondattani sajátosságok az *Actio Curiosából* című rövid írásában MOLECZ BÉLA már a Magyar Nyelvőr 28. évfolyamában felhívja a figyelmet arra, hogy „a kuruc világnak ez érdekes drámai emléke tősgyökeres nyelvénél fogva nagyon érdemes a nyelvészeti vizsgálatra” (1899: 504). Ő ugyan rövid cikkében csak a „furcsa színjáték” néhány mondattani sajátosságával foglalkozik, például az igemódok és igeidők használatának néhány furcsaságával, az általános alany kifejezésmódjaival, de megemlíti még, hogy a mű főszereplőjének, „»édes Gaude uram«-nak nagyon sok tősgyökeres, régi magyar közmondást köszönhetünk. Igaz, néha goromba hasonlatok is kicsusszannak száján” (1899: 505).

Ez valóban így van, s ezek jelentős részét Szólások, közmondások az *Actio Curiosában* című cikkében PROHÁSZKA JÁNOS be is mutatta már (1948: 183–185; 251–254). Míg MOLECZ csak azt a töredéket használta fel dolgozatához, amelyet THALY KÁLMÁN közzétett az *Adalékok a Thököly és Rákóczi kor irodalomtörténetéhez* című munkája 1. kötetében (THALY 1872), addig PROHÁSZKA már a teljes szöveget használta tanulmánya elkészítéséhez, azt ugyanis a Magyar Történelmi Társulat – szintén THALY közlésében – egészében is kiadta (THALY 1894).¹ A darabnak valójában nincs igazi drámai cselekménye,

¹ A párbeszédéses színművet THALY – a benne szereplő történelmi eseményekre és személyekre való utalások nyomán – 1678-ból datálja. A kéziratos mű egy feltehetően a Dunántúlon, Vas megyé-